

## The Structure of the Human Heart's Perceptual Powers in the Holy Quran

Muhammad Hassan Mahdipur <sup>1</sup>\* Rahim Dehqan <sup>2</sup>

1. Ph.D Graduate in Islamic Ethics, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (mohammadhasan4359@gmail.com)
2. Associate Professor, Department of Theology and Religions, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (R\_dehqan@sbu.ac.ir)

### Article Info

**Article type:**  
Research Article

**Article history:**  
Reception: 2023/11/18  
Revision: 2024/03/17  
Acceptance: 2024/04/12  
Releases: 2024/04/17

### Cite this article:

Mahdipur, M.H., Dehqan, R. (2024). "The Structure of the Human Heart's Perceptual Powers in the Holy Quran". *Ayeneh Marefat*, 24(78), 19-34. (In Persian).  
<https://doi.org/10.48308/jipt.2024.233695.1484>

### ABSTRACT

In the Quran's account of humanity's initial creation, three types of perception are identified: by heart, by ear, and by eye. However, the Quran also proposes a more intricate 'perceptual structure' involving both independent and intermediate perceptual interactions. Within this structure, the human heart is defined as an independent agent of perception, exerting influence over other human perceptual faculties such as reason, sight, and hearing. The Quran doesn't suggest that other forms of perception associated with philosophical psychology, including touch, taste, imagination, illusion, memory, and thinking, are directly attributed to the heart. However, an indirect influence of the heart on these faculties can be inferred from the meaning of Quranic verses. This paper employs a thematic, verse-by-verse approach to analyze Quranic verses related to the heart. A key finding of this study concerns the direct and comprehensive influence of faith and disbelief on the heart's perceptual activities. In cases where the heart harbors disbelief, a significant portion of its own and other perceptual functions may become blocked or disabled.

**Keywords:** Quran, perceptual structure, human heart, reasoning, hearing, sight.

\* Corresponding Author Email Address: mohammadhasan4359@gmail.com  
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.233695.1484>



**Copyright:** © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

## Extended Abstract

### Introduction

The perceptual system and the structure of human faculties in philosophical psychology, particularly Mulla Sadra's psychology, are established principles across various fields of Islamic humanities, and philosophical texts serve as the foundation, reference, and guiding axis for defining and explaining human nature. The predominance of these principles is evident in the interpretation of verses related to human perception. Renowned Quranic commentators and researchers have also endeavored to establish the foundation and structure of philosophical anthropology by defining various human dimensions, including the heart, according to the Quran. The Quran attributes the source and origin of many human-specific perceptions, including reasoning, intelligence, deliberation, and auditory and visual perception (beyond what animals possess), to the human heart, and suggests that the heart acts as both the agent and receiver of these perceptive powers in the stage of human perceptual interactions (Quran 7: 179).

### Discussion

In philosophical psychology, human perceptions are mainly referred to with the word 'quvva' (faculty) and words such as 'sha'n' (station, stature, level) are used less often. However, since quvva has different meanings in philosophical psychology, especially in Mulla Sadra's philosophical psychology, this word may not fully capture the usages of the term 'qalb' (heart) in the Quran. Accordingly, here we use the word 'shan' (station) instead of the word 'quvva'. The Quran establishes a hierarchy for all the perceptive levels of the human heart and forges a special word and term for each of the existential stations of the heart's perceptions. Among the perceptual stations of human that are directly and indirectly attributed to the heart in the Quran are the following:

**Tafaqquh (Deliberation) by the Heart.** Examining all Quranic verses containing the words 'fiqh' and 'tafaqquh,' we can categorize the heart's perception of tafaqquh into four key characteristics: (1) Understanding the universal prayer of all beings to God (Quran 17:44). (2) Discerning or failing to discern the meaning of a speaker's words (Quran 11:91). (3) Grasping the details, manifestations, and various forms of divine signs on Earth (Quran 6:65). (4) The Quran suggests that only the heart possesses the capacity for tafaqquh (Quran 7:179).

**Ta'aqqul (Reasoning) by the Heart.** In Arabic, the word 'aql (reason) originally signifies the act of 'imprisoning' –restraining words and actions from being corrupted by reprehensible things. According to the Quran, the heart, not the intellect as an independent faculty, is the source and agent of Ta'aqqul. The Quran introduces Ta'aqqul as one of the heart's perceptive functions (Quran 22:46). By examining all verses containing the word 'aql,' we can summarize the perceptual process of the heart's Ta'aqqul (reasoning) into four key functions: (1) Comprehending God's oneness and discerning the truth of matters (Quran 5:103). (2) Uncovering the ultimate purpose behind divine signs (Quran 16:12). (3) Grasping the reasons for the Quran's revelation (Quran 21:10). (4) Learning from both the apparent and underlying causes of specific and general events within the system of existence (Quran 16:67).

**Tadabbur (Foresight) by the Heart.** In Arabic dictionaries, 'Tadabbur' carries several meanings, including 'the end,' 'the back,' or the 'opposite of the front.' Figuratively, it signifies planning by considering the ultimate outcome. In Quranic literature, the term 'Tadabbur' is primarily linked to the Quran itself (Quran 4:82). While the literal meaning suggests contemplation, the Quranic context implies a specific kind of heart-based understanding. This understanding involves evaluating, assessing, and reflecting on the consequences of each verse. Ultimately, it leads to grasping the interconnectedness of all Quranic verses, forming a cohesive whole. The Quran itself emphasizes the unique perceptive function of the heart in achieving this foresight, considering the meanings within Quranic verses (Quran 47:24).

**Başar (Sight) by the Heart.** The Quran establishes sight as one of humanity's three core perceptions (Quran 16:78). Interestingly, the Quran also attributes blindness, expressed by the word 'amy,' to the heart (Quran 22:46). In this verse, "blindness," a characteristic typically associated with physical sight, is used metaphorically for the heart. This suggests that the Quran views the heart, not the physical eyes, as the ultimate source of both sight and its impairment. The Quran implies a similar perceptual system for the hearing faculty (Quran 28:9).

**Sam' (Hearing) by Heart.** The Quran establishes hearing as one of humanity's three core perceptions (Quran 16:78). The Quran uses the word 'uzun' (ear) to refer to the physical organ of hearing, and 'summ' (deaf) to signify the lack of auditory perception (Quran 2: 171, 18). Among the common barriers to human

perception mentioned in the Quran, ‘khatm’ and ‘ṭab‘ are associated with hearing (Quran 2:7; 45:23). Additionally, a specific barrier unique to hearing is the placement of a ‘waqr’ (veil, curtain, or barrier) on the ear (uzun) (Quran 31:7).

**Conclusion**

The Quran identifies three primary perceptual faculties for humans at their initial stage of creation: hearing (sam‘), sight (baṣar), and the heart (fu‘ād). When humans engage in perception, their auditory and visual experiences are influenced by the heart. The Quran suggests that the heart acts as an independent agent, facilitating interactions between these sensory modalities. Furthermore, the Quran suggests that a significant portion of human behavior is driven by the heart's inclinations, and the nature of these inclinations can directly impact the activation or deactivation of human perception.

## ساختار قوای ادراکی قلب انسان از منظر قرآن کریم

محمدحسن مهدی پور<sup>۱\*</sup> رحیم دهقان سیمکانی<sup>۲</sup>

۱. فارغ التحصیل دکتری معارف اسلامی، گرایش اخلاق اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادیان و الهیات، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (mohammadhasan4359@gmail.com)
۲. دانشیار گروه الهیات و ادیان، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (R\_dehghan@sbu.ac.ir)

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>قرآن در جعل اولیة انسان، سه نوع ادراک (قلبی، سمعی، بصری) بیان می‌کند، اما در مرحله فعل و انفعالات ادراکی ثانویه انسانی، فاعلیت استقلال ادراکی و فاعلیت واسطه‌ای ادراکی را مطرح می‌کند. در این ساختار ادراکی، قلب انسان به عنوان فاعل استقلال ادراکی انسان تعریف شده است و سایر قوای ادراکی انسان من جمله ادراکات سمعی، بصری، تعقلی، تفقهی و تدبری انسان، تحت حاکمیت و فاعلیت بالتسخیر ادراکی قلب قرار می‌گیرد. در نظام ادراکی انسان در قرآن، سایر ادراکات مصطلح در علم النفس فلسفی من جمله ادراکات قوای لامسه، چشایی، خیالی، وهمی، ذاکره، حافظه و فاکره به قلب انسان به صورت مستقیم نسبت داده نشده است، اما استنباط غیر مستقیم از مدلول و مفهوم آیات بر اساس تعیین مصداق در موضوعات عام ادراکی تعریف شده در قرآن، قابلیت عمومیت بخشی را در قلمرو ادراکات قلب دارد. در این مقاله همه آیات قلب بررسی شده و روش استنتاج مسئله بر اساس تفسیر موضوعی آیه به آیه صورت گرفته است. از مهم‌ترین نتایج این مسئله در نظام ادراکی قلب در قرآن، تأثیرگذاری مستقیم و فراگیر نوع گرایش‌های ایمانی و کفری قلب بر فعالیت‌های ادراکات قلب است که در صورت اتصاف قلب به صفاتی از قبیل طبع و ختم و کنان، بخشی وسیعی از ادراکات قلب انسان مسدود و غیر فعال می‌شود.</p> <p><b>کلید واژه‌ها:</b> ساختار ادراکی، قلب انسان، قرآن، تعقل، تفقه، تدبر، سمع، بصر.</p>	<p><b>نوع مقاله:</b> مقاله پژوهشی</p> <p><b>تاریخچه مقاله:</b> دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹</p> <p><b>استناد به این مقاله:</b> مهدی پور، محمد حسن؛ دهقان سیمکانی، محمد رحیم. «ساختار قوای ادراکی قلب انسان از منظر قرآن کریم»، آینه معرفت، ۳۴(۷۸)، ۱۹-۳۴ <a href="https://doi.org/10.48308/jipt.2024.233695.1484">https://doi.org/10.48308/jipt.2024.233695.1484</a></p>

\* رایانامه نویسنده مسئول: mohammadhasan4359@gmail.com  
شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.233695.1484>



## بیان مسئله

انسان‌شناسی فلسفی که به عنوان رایج‌ترین انسان‌شناسی اسلامی مطرح می‌شود، بر پایه قوای ادراکی نفس استوار است. در سیستم علم النفس فلسفی، حقیقت انسان را با واژه "نفس" خطاب می‌کنند و برای این نفس، بیش از ۲۴ قوه ادراکی از نوع نباتی، حیوانی و انسانی با شئون و مراتب مختلف و متباین ترسیم می‌کنند. در ساختار ادراکی انسان، نخستین مرحله شروع فعالیت ادراکی نفس انسان، از قوای نباتی مستخدمه و خادمه آغاز می‌شود. البته در علم النفس فلسفی سینیوی، قوای نباتی فعالیت ادراکی از نوع فعالیت‌های ادراکی قوای حیوانی یا انسانی را واجد نیستند و قوای ادراکی از نفس حیوانی فعالیت ادراکی پیدا می‌کنند. در این مرحله مجموع قوای تعریف شده عبارت‌اند از: قوای مغذیه، محصله، ملصقه، مغییره، منمیه، مبقیه، مولده، مصوره، جاذبه، ماسکه، هاضمه و دافعه (Ibn Sina, 2008, v. 2: 331-405; Sajjadi, 1996: 248-472). در مرحله دوم ادراکی نفس، قوای حیوانی نفس قرار دارد. در این مرحله قوای خادمه و مستخدمه نفس عبارت‌اند از: قوای باصره، سامعه، شامه، ذائقه، حس مشترک، خیال، واهمه، حاضه، متخلیه و ذاکره، دافعه و باعنه (Sabziwari, 2001, v. 5: 79-163; Tahanawi, 1996, v. 2: 1343-1345). در مرحله سوم مراتب قوای نفس انسانی، قوای مختص انسانی قرار گرفته که ترکیبی از قوای مستخدمه و خادمه است. این قوا عبارت‌اند از: عقل هیولایی، عقل بالملکه، عقل بالقوه، عقل بالمستفاد و عقل عملی در مرحله تخلیه، تحلیه، تجلیه و فنا (Mulla Sadra, 2014, v. 8: 51-76; Ibn Sina, 2008: 585-589). در این ساختار ادراکی با مجموع مراتب ادراکی انسان، برای قلب انسان تعریف خاصی بیان نشده و اگر بالوجدان قوایی هم برای قلب انسان وجود داشته باشد، در این نظام ادراکی و انسان‌شناسی جایگاه و نقشی تعریف نشده است (Hassanzadeh Amuli, 1992: 331, 413, 435).

علامه طباطبایی بر این قائل است که حقیقت قلب و ادراکات قلبی انسان در قرآن در واقع همان نفس ناطقه فلسفی انسان به‌شمار می‌رود و واژگانی از قبیل نفس، فؤاد، قلب: در، عقل و روح در قرآن به حقیقت واحد انسان اشاره دارد (Tabataba'e, v.2: 315-318). آیت الله جوادی منبع و منشأ اصیل معرفتی انسان در قرآن را عقل معرفی کرده و راه‌های کسب معرفت را بر اساس نظام علم النفس فلسفی ترسیم می‌کند. ایشان ابزارهای معرفتی انسان را در قرآن بر اساس مجاری سه گانه سمعی و بصری و قلب انسان بیان کرده اما در نهایت همان نظام اراکی علم النفس فلسفی صدرایی را به عنوان ابزارها، راه‌ها و مراحل اصیل معرفتی و ادراکی انسان تعریف و تحلیل می‌کند (Javadi Amuli, 2013: 198, 216, 297, 298). قائمی‌نیا از پژوهشگران عرصه نظام معرفت‌شناسی انسان در قرآن، بر این قائل است که نظام معرفتی انسان در قرآن، به نوعی تلفیق از نظام ادراکی فلسفی و قرآنی و عرفانی است و شناخت قلبی انسان در قرآن را بر همان شناخت شهودی انسان در عرفانی تفسیر می‌کند (Gha'iminiya, 2017: 98-102). استاد فعالی نظام و ساختار ادراکی انسان در قرآن را در عین تفکیک عملکردی قوای ادراکی انسان و به‌ویژه قلب انسان، در نهایت به یک حقیقت واحد بر اساس مبانی و ساختار ترسیمی علم النفس فلسفی ارجاع داده است (Fa'ali, 2015: 60-69).

نظام ادراکی و ساختار قوای انسانی در علم النفس فلسفی بالخصوص علم النفس صدرایی، در بخش‌های مختلف از علوم انسانی اسلامی به عنوان اصول مسلم تلقی شده و در تعریف و تشریح حقیقت انسان، مبنا و استناد و محور، متون فلسفی است. سیطره و هیمنه همین اصول مسلم در تفسیر و تشریح آیات مرتبط به قوای ادراکی انسان، کاملاً مشهود بوده و مفسران و پژوهشگران معروف قرآنی نیز از این مسئله مستثنی نبوده و در تعریف و تشریح شئون انسانی در قرآن من جمله قلب انسان در قرآن، مبنا و ساختار حاکم، همان انسان‌شناسی فلسفی بوده و است. با مراجعه به مجموعه آیات انسان، انس و شئون ادراکی انسانی ذکر شده در قرآن از قبیل، سمع، بصر، فؤاد: در، نفس، قلب، روح، تعقل، تدبیر، تفقه،

تدبیر، تفکر و ... کاملاً مشخص و مشهود است که قرآن برای تک تک واژگان ذکر شده معنای خاصی با کارکردهای ادراکی مشخص شده‌ای در یک سیستم و ساختار متفاوتی تعریف و تشریح کرده است. علم النفس قرآنی در عین داشتن برخی اشتراکات ادراکی با علم النفس فلسفی، در بخش عظیمی از مبانی، ساختار و بالخصوص در بخش کارکردهای ادراکی و نوع تعاملات قوای ادراکی انسان با همدیگر تمایزاتی با علم النفس فلسفی دارد. مهم‌ترین شأن وجودی انسان در بین سایر شئون انسانی در قرآن از حیث کارکردهای ادراکی و فاعلیت و حاکمیت ادراکی، قلب انسان معرفی شده است. قلب انسان فاعل و منشأ تعقل و تدبیر و تفکر و تفقه انسان معرفی شده است. قلب انسان در عین استقلال ادراکی، ادراک سمعی و بصری انسان را مدیریت می‌کند. قلب انسان در قرآن با نفس، روح: در، عقل، روح و ... انسان در قرآن تفاوت‌های کارکردی و ادراکی دارد. قلب انسان با حقیقت روح در قرآن کاملاً دو امر وجودی مستقل هستند و اساساً در مجموع آیات روح (۲۱ آیه)، روح به حقیقت انسان اطلاق نشده است. نتیجه اینکه در فرهنگ قرآن، هر واژه‌ای بار معنایی و کارکردی مختص به خود را دارد و واژه‌ای مترادف از حیث معنا و مصداق در بین واژگان قرآنی بر اساس نوع استعملات قرآن یافت نمی‌شود. بر اساس ضرورت این مسئله در تفکیک معنای واژگان و همچنین تبیین تفاوت‌های ادراکی تعریف شده علم النفس فلسفی با علم النفس قرآنی، به بررسی ساختار ادراکی قلب در قرآن در این مقاله پرداخته‌ایم.

در قرآن برای انسان قوای ادراکی مختلفی با کارکردهای مختلف بیان شده است که در مواردی این قوای ادراکی با قوای مطرح شده در علم النفس فلسفی هم‌پوشانی دارد و در مواردی خود قرآن ساختار متفاوتی را از چینه‌های ادراکی انسان ارائه می‌دهد. قرآن منبع و منشأ بخش کثیری از ادراکات مختص انسانی من جمله تعقل، تفقه، تدبیر و ادراک سمعی و بصری از نوع انسانی نه حیوانی را به قلب انسان نسبت داده است و فاعل و قابل این قوای ادراکی در مرحله فعل و انفعالات ادراکی انسان را قلب انسان معرفی می‌کند؛ آیات ی از قبیل: «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا» (اعراف / ۱۷۹) و «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا» (حج / ۴۶) و «وَتَطَّبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ» (اعراف / ۱۰۰) و «وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» (توبه / ۹۳) و «وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ» (اسراء / ۴۶) و سایر آیات که در ادامه مباحث بررسی خواهد شد. قرآن برای خلقت اولیه انسان، سه نوع ادراک تعریف می‌کند؛ ادراک سمعی، بصری و فوادی؛ «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل / ۷۸) و «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء / ۳۶ و ملک / ۲۳ و سجده / ۹ و مؤمنون / ۷۸). در این آیات، سمع، بصر و فواد از بدو خلقت انسان به عنوان قوای کسب علمی انسان معرفی شده است. در نظام‌های ادراکی رایج و مصطلح، به‌ویژه در علم النفس فلسفی و عرفانی هر فعل و انفعالی از قوه هم شأن وجودی و عملکردی خود صادر یا پذیرفته می‌شود؛ یعنی تعقل فقط از قوه عقل صادر می‌شود، تخیل از قوه خیال و توهم از قوه وهم (Ibn Sina, 2008: 114, 126; Fayyazi, 2018: 133)؛ اما در سیستم ادراکی قلب انسان در قرآن، قلب منبع، منشأ، فاعل و قابل مستقیم ادراکات انسانی بیان شده است. به عنوان شاهد، در قرآن واژه عقل به صورت مصدری به کار نرفته و در تمام موارد به صورت فعلی ذکر شده و

صورت فعلی تعقل به عنوان قوه‌ای مستخدمه در زیر مجموعه فعالیت‌های ادراکی قلب بیان شده است؛

«أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» (حج / ۴۶).

در این مقاله، مجموعه آیات مرتبط با ادراکات قلب نوع انسانی (در عدل قلب جن و ملائکه که در قرآن نیز بدان پرداخته شده است) استخراج شده و در قالب یک ساختار مشخص شده چینه‌بندی و ارائه می‌شود. پیش از ورود به

مسئله اصلی درصدد این هستیم که تعریف قرآنی از قلب انسان را ارائه بدهیم تا مشخص شود که قلب انسان در قرآن با معنای عرفی قلب و همچنین با معنای نفس و روح انسان، هم در قرآن و هم در علم النفس فلسفی هم پوشانی معنایی و مصداقی ندارد. در ادامه پژوهش به ساختار ادراکی قلب خواهیم پرداخت.

## معنا و ماهیت قلب در لغت و فرهنگ قرآن

در کتب لغت برای واژه «قلب» پنج معنا عنوان شده است؛

۱. قلب به معنی خالص و شریف هر چیزی (Ibn Faris, 2008: 832; Jarr, Khalil, 2002, v. 2: 1660). ۲. به معنی برگردان شیئی از جهتی به جهت یا جهات دیگر (Dehkhoda, 1960, v. 38: 391-392; Safipur, 2018, v. 3: 2656). ۳. به معنی بحث و نظر و تفکر در عاقبت امور (Fayyumi, 2004: 512; Al-Khuri al-Shartuni, 1982, v.2: 1027, 1028).
۴. محل نیات انسان (Ibn Manzur, 1995, v. 11: 269-271; Farahidi, 1993, v. 3: 1514). ۵. عقل یا نفس یا روح انسان (Zamakhshari, 2001: 618-619).

در بین فرهنگ نویسندگان قرآنی، راغب اصفهانی بر این نظر است که «قلب» به معنی دور کردن، کنار زدن، رد کردن، منصرف کردن، برگرداندن هر چیزی، برگردان هر چیزی از صورتی به صورت دیگر است و قلب انسان را چون زیاد دگرگون می‌شود، قلب گفته‌اند (Raghib Isfahani, 1997: 365). این دگرگونی قلب در قرآن در قالب کارکردهایی ادراکی و گرایشی بروز دارد. صاحب قاموس القرآن بر این قائل است که قلب در قرآن همان عقل و نفس و روح است (Quriyshi, 1975, v. 6: 27; Damghani, 1985, 388). در ادامه مباحث به این مسئله خواهیم پرداخت که در ساختار ادراکی قلب در قرآن، عقل به عنوان شئون ادراکی قلب است نه معنای قلب «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونْ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا» (حج / ۴۶)، همچنین معنا و حقیقت نفس و روح در قرآن به حسب کارکردهای اختصاصی که قرآن برای واژگان نفس و روح و قلب بیان کرده، قلب به معنی روح و نفس نیز نمی‌باشد. صاحب التحقیق برای واژه «قلب» دو معنای لغوی ذکر می‌کند و از بین دو معنی، معنایی که در مورد انسان به کار می‌رود، به معنی خالص و ناب هر چیزی است. قلب در اصل به مطلق تحول در امور مادی و معنوی، زمانی و مکانی، صفتی و حالتی و همچنین تحول در موضوع گفته می‌شود. تحول قلب در تبدل حالت است. تبدیل قلب در جایگزینی مقام جدید در مقابل قبلی است. از نظر صاحب التحقیق قلب در قرآن امری کاملاً معنوی و مجرد یا همان روح مجردی است که متعلق به قلب بدنی است و حرکت و عمل و حیات قلب بدنی و خود بدن با آن قلب روحانی و باطنی است. این روح همان نفس ناطقه مدرکه صاحب اراده است که حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد. در وحدت خودش تمام قوای انسان به‌شمار می‌رود و تمام قوای و صفات انسانی از آن ناشی و متجلی می‌شود (Mustafavi, 1989, v. 9: 302-305). علامه طباطبایی قلب را مترادف واژگان صدر و روح و نفس و فواد در قرآن می‌داند و بر این نظر است که در قرآن، اگر تعقل و تفکر و دوستی و دشمنی و خوف و رجا به قلب نسبت داده می‌شود به این دلیل است که آن عضو مدرک بدن است چنانچه نسبت شنیدن به گوش و دیدن به چشم و چشیدن به زبان داده می‌شود، ولی کسب و اکتساب فقط به خود انسان نسبت داده می‌شود (Tabataba'e, 1987, v. 2: 315-318).

علامه طباطبایی با نگرش و مبانی فلسفی که داشته‌اند، معنا و حقیقت قلب را بر اساس مبانی علم النفس فلسفی تحلیل کرده‌اند. بر اساس مجموع آیات قلب: در، فواد، نفس و روح، هر واژه‌ای معنای خاص به خود را دارند و تمایز استعمالی و کارکردی واژگان ذکر شده کاملاً مشهود است، اما به حسب خروج از اصل موضوع مقاله، از بررسی تطبیقی تک تک واژگان ذکر شده صرف نظر می‌کنیم و برای استخراج معنا و حقیقت قلب در قرآن به بررسی مجموع آیات قلب می‌پردازیم.

قرآن قلب را در قالب تعاریف منطقی و فلسفی با مدل تعریف حدی و رسمی، معناشناسی و ماهیت شناسی نکرده، بلکه در تمام آیات مربوط به قلب (مجموعه ۱۲۷ آیه)، حقیقت و ماهیت قلب بر اساس عملکردهای قلب، ماهیت شناسی شده است. شئون وجودی و عملکردی متعددی که قرآن برای قلب بیان کرده را می‌توان ذیل هفت مؤلفه کلی ترسیم و تعریف کرد؛

۱. **شئون ادراکی قلب؛** ۱. تفقه قلبی؛ « وَكَفَدَ ذَرَانًا لِحَبَنِمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا » (اعراف/ ۱۷۹؛ توبه / ۸۷ و ۱۲۷؛ منافقون / ۳)؛ ۲. تعقل قلبی؛ « أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا » (حج / ۴۶؛ قاف / ۳۷)؛ ۳. تدبر قلبی؛ « أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا » (محمد / ۲۴؛ مؤمنون / ۶۸)؛ ۴. سمع قلبی؛ « وَنَطَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ » (اعراف / ۱۰۰) و « وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ » (توبه / ۹۳)؛ ۵. بصر قلبی؛ « قُلُوبٌ يَوْمئِذٍ وَاجِفَةٌ أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ » (نازعات / ۸ و ۹) و « وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ » (توبه / ۹۳)؛ ۲. **شئون گرایشی قلب؛** ۱. ایمان و کفر قلبی؛ « قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ » (حجرات / ۱۴؛ مائده / ۴۱؛ نحل / ۱۰۶)؛ ۲. زیغ قلبی؛ « فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ » (صف / ۵؛ آل عمران / ۷ و ۸؛ توبه / ۱۱۷)؛ ۳. صغو و تمایل قلبی؛ « إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا » (تحریم / ۴)؛ ۴. تألیف و الفت قلبی؛ « وَادْكُرُوا اللَّهَ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا » (آل عمران / ۱۰۳؛ انفال / ۶۳؛ توبه / ۶۰)؛ ۵. هدایت و ضلالت قلبی؛ « وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ » (تغابن / ۱۱)؛ ۶. اخبات قلبی؛ « وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ » (حج / ۳۴ و ۳۵ و ۵۴)؛ ۷. اثم قلبی؛ « وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ أِثْمٌ قَلْبُهُ » (بقره / ۲۸۳)؛ ۸. لهو قلبی؛ « مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنْ رَبِّهِمْ مُحَدَّثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ لَأِهْيَأَنَّ قُلُوبُهُمْ » (انبیاء / ۳ و ۴)؛ ۹. اراده و خواست قلبی؛ « وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ » (انفال / ۲۴؛ احزاب / ۵؛ توبه / ۸۹)؛ ۳. **موانع ادراکی و گرایشی قلب؛** ۱. ختم قلب؛ « خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ » (بقره / ۷؛ نعام / ۴۶)؛ ۲. طبع قلب؛ « أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ » (محمد / ۱۶؛ نساء / ۱۵۵؛ اعراف / ۱۰۰)؛ ۳. اكنه قلبی؛ « إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ (كهف / ۵۷، فصلت / ۵)؛ ۴. غافل قلبی؛ « وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ » (بقره / ۸۸)؛ ۵. قفل قلبی؛ « أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا » (محمد / ۲۴)؛ ۶. ريب قلبی؛ « وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ » (توبه / ۴۵)؛ ۷. عمی قلبی؛ « فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ » (حج / ۴۷)؛ ۴. **حيثیت فاعل مختار بودن و مجبور بودن قلب؛** بخشی از کارکردهای قلب در قرآن، به مسئله جبر و اختیار معطوف است، بدین گونه که کانون اصلی تراوشات اختیاری انسان، از قلب انسان صادر می‌شود و این نسبت پذیرش و عدم پذیرش، انتخاب یا انکار، تسلیم و عدم تسلیم، اطاعت و عصیان که تفسیر کننده حقیقت و ماهیت اختیار انسان است، به قلب انسان نسبت داده شده است. آیات ی از قبیل؛ « وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ أِثْمٌ قَلْبُهُ » (بقره / ۲۸۳) و « قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ » (مائده / ۴۵) و « فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ » (نحل / ۲۲؛ تغابن / ۱۱؛ مطففین / ۱۴؛ احزاب / ۳۲ و ۵۳؛ زمر / ۲۲ و ۲۳ و سایر آیات)؛ ۵. **شأن کسبی و اکتسابی قلب؛** « لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ » (بقره / ۲۲۵)؛ ۶. **شأن ملکه پذیری و حالت پذیری قلب در حوزه محاسن و رذایل اخلاقی قلبی؛** در قرآن صفات قلبی از یک حیث به دو قسمت تقسیم شده‌اند؛ صفاتی قلبی که در اثر تکرار و اتیان مداوم به مرحله ملکه و رسوخ در قلب رسیده‌اند. آیاتی از قبیل « ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً » (بقره / ۷۴) و « قَالَ أَوْلَمْ تُؤْمِن قَال بَلَى



وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي» (بقره / ۲۶۰؛ آل عمران / ۱۲۶؛ مائده / ۱۱۳؛ انفال / ۱۱؛ رعد / ۲۸؛ نحل / ۱۰۶) و سایر آیات. قسم دوم صفات پذیری قلب از نوع صفاتی هستند که به مرحله تکرار و ملکه و رسوخ قلبی نرسیده‌اند و در شرایط خاص و بر اساس میزان و مراتب ایمان و کفر قلبی، در قلب ایجاد می‌شوند؛ «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا» (بقره / ۱۰) و «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ» (انفال / ۲؛ آل عمران / ۱۰۳ و ۱۵۶؛ مائده / ۴۱؛ انفال / ۲ و ۷۰؛ توبه / ۶۰) و سایر آیات.

بنابر این قلب انسان در قرآن، همان حقیقت واحده‌ای است که مجموع شئون ادراکی و گرایشی انسان را هم بالقوه و هم بالفعل واجد بوده و به عنوان فاعل و قابل (مکتسب) مجموع صفات و حالات مختلف و متضاد مختص انسانی، فعل و انفعالات اختیاری صدور و قبول می‌کند.

## ۲. ساختار ادراکی قلب در قرآن

ادراکات انسانی در علم النفس فلسفه، قوه محور بوده و واژگانی همچون "شأن" ادراکی یا "حیثیت" ادراکی کمتر استعمال می‌شود، اما از آنجایی که در علم فلسفه و بالخصوص علم النفس فلسفی، قوه معانی متفاوتی داشته (Sabziwari, 2001, v. 2: 321-326; Fayyazi, 2018: 91-96, 113-120) و این واژه با کاربردهای اصطلاحی واژه قلب در قرآن هم‌خوانی و هم‌پوشانی ندارد، بر همین اصل، به جای واژه "قوه" از واژه "حیثیت" یا "شأن" استفاده می‌کنیم. در قرآن به حسب مجموع آیات مرتبط با قلب؛ مهم‌ترین حیثیت وجودشناختی قلب، حیثیت ادراکی قلب است. قرآن تمام مراتب ادراکی قلب انسان را رتبه‌بندی کرده و برای هر شأن از شئون وجودی از ادراکات قلب، واژه و اصطلاح مخصوصی را جعل کرده است، از جمله شئونی از مراتب ادراکی انسان در قرآن، مستقیم و بی‌واسطه به قلب نسبت داده شده است از قبیل؛ ۱. تفقه قلبی «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا» (اعراف / ۱۷۹) و «صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بَأْتَهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» (توبه / ۱۲۷)؛ ۲. تعقل قلبی «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا» (حج / ۴۶)؛ ۳. تدبیر قلبی «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَفْقَالُهَا» (محمد / ۲۴) و مواردی از شئون ادراکی انسان هم مع الواسطه به قلب نسبت داده است، از قبیل؛ ۱. ادراک سمعی «وَنَطَّبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ» (اعراف / ۱۰۰)؛ ۲. ادراک بصری «فَأَنبَأَهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» (حج / ۴۶)؛ ۳. قوای کسب علمی انسان «وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» (توبه / ۹۳).

### ۱. تفقه قلبی

فرهنگ‌نویسان برای واژه فقه و تفقه چهار معنا ذکر کرده‌اند: ۱. به معنای فهم شیء یا ادراک شیء یا علم به شیء (Ibn Faris, 2008: 790)؛ ۲. فقه یعنی علم شریعت و تفقه یعنی تعلم شریعت (Farahidi, 1993, v. 3: 1410)؛ ۳. فقه به معنای مطلق فهم بوده و در مراحل بعد و به مرور زمان به سبب سادت و شرف و فضل علم شریعت بر سایر علم به علم شریعت معنا شده است (Jawhari, 2008: 818, 819; Tahanawi, 1996, v. 2: 1282)؛ ۴. فقه به معنای علمی که با تأمل در کلام حاصل می‌شود نه در مطلق فهم و علم و نه در غیر کلام (Asgari, 2014: 413).

فقه در لغت به معنای مطلق علم اعم از علم دینی و غیر دینی است و با گذشت زمان، به معنی فهم پیدا کردن یا همان علم پیدا کردن به دین خدا معنی شده است. تفقه از باب تفعل حالت تکلف و سختی دارد به این معنی که این فهم و علم پیدا کردن به راحتی کسب نشده و با سختی و تأمل و درنگ حاصل شده است بر همین اصل، برخی از لغت‌نویسان،

تفقه را به معنی فهم عمیق دین اسلام، علم تفصیلی پیدا کردن به احکام شریعت (احکام فقهی احکام اعتقادی و احکام اخلاقی دین) با تحقیق و استدلال و استنباط معنی کرده‌اند. واژه فقه و تفقه در قرآن در بیست آیه، بیست بار ذکر شده است. با بررسی مجموع آیات واژه فقه و تفقه در قرآن، می‌توان شأن ادراک تفقه قلبی را در قالب هشت ویژگی ادراکی دسته‌بندی کرد:

۱. درک و فهم تسبیح تمام موجودات با واژه فقه ذکر شده است؛ «وَأَنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» (اسراء / ۴۴؛ توبه / ۸۱).

۲. فهم و درک کلام و عدم درک و فهم کلام گوینده با واژه فقه استعمال شده است؛ «فَأَلَوْا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ» (هود / ۹۱؛ طه / ۲۸؛ نساء / ۷۸؛ کهف / ۹۳).

۳. فهم و درک تفصیل و جلوه‌ها و گونه‌های مختلف آیات الهی را به فقه و تفقه معرفی کرده است؛ «انظُرْ كَيْفَ نَصَرَفُ الْأَيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ» (انعام / ۶۵؛ انعام / ۹۸).

۴. تنها قلب هست که تفقه می‌کند؛ «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا» (اعراف / ۱۷۹).

۵. طبع قلبی که از موانع ادراکی قلب است، درک از نوع ادراک فقهی و تفقهی را غیر فعال یا سلب می‌کند؛ «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ» (منافقون / ۳؛ توبه / ۸۷).

۶. کنان قلبی که از موانع ادراکی قلب است، درک از نوع ادراک فقهی و تفقهی را سلب می‌کند؛ «وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ» (انعام / ۲۵؛ اسراء / ۴۶؛ کهف / ۵۷).

۷. مرض قلبی، نفاق قلبی، کفر قلبی و فسق قلبی از جمله مواردی هست که فهم و درک از نوع تفقه قلبی را سلب می‌کنند؛ «وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا آلَافًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» (نفال / ۶۵) و «رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ» (توبه / ۸۷؛ توبه / ۱۲۷) و «فَسَيَقُولُونَ بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا» (فتح / ۱۵؛ حشر / ۱۳؛ منافقون / ۷).

۸. فهم و درک معارف و احکام دین با واژه فقه و تفقه استعمال شده است؛ «فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» (توبه / ۱۲۷).

دستگاه عملکردی و تأثیرگذاری ادراکی و گرایشی انسان در قرآن، به گونه‌ای ترسیم شده است که غالب گرایشات انسانی تأثیرگذار و تعیین کننده ادراکات انسان در ایجاد فهم یا سلب و عدم فهم انسان هستند، بر خلاف نظام علم النفس فلسفی که مبادی افعال انسان (قوا) و همچنین عوامل صادر کننده افعال و گرایشات انسانی، تابع و معلول نوع ادراکات و قوای انسانی است (Ibn Sina, 1996: v. 3: 160-173; Mulla Sadra, 2014, v. 4: 290-297; Tabataba'e, 2006, v. 2: 154-184).

## ۲. تعقل قلبی

واژه عقل در اصل به معنی حبس کردن است و عقل را از این جهت به معنی حبس کردن قول و فعل از امور مذموم می‌نامند (Ibn Faris, 2008: 691) واژه عقل به حسب معنی تقابلی، نقیض جهل به کار رفته است (Farahidi, 1993, v. 2: 1253). واژه عقل همچنین به معنی حجر و نهی استعمال شده است (Sajjadi, 1996: 482). حجر در اصل به معنی سختی و محکمی است و در لغت به معنی مانع شدن و نیروی باز دارنده است. نهی هم به معنی نهی کردن از کارهای ناشایست است. عقل را حجر می‌گویند به دلیل مانع شدن عقل از ارتکاب اعمال زشت و نهی می‌گویند به دلیل نهی

کردن عقل از اعمال زشت. در معنای حجر عقل بیشتر جنبه عملی دارد که می‌توان گفت عقل عملی منظور است و در نهی هم عقل نظری لحاظ شده است (Jawhari, 2008: 727). جرجانی عقل را طبق اصطلاح فلسفی معنا کرده و قائل است که حقیقت عقل جوهری ذاتاً مجرد از ماده بوده و در فعل مقارن با ماده است. از آنجایی که واژه عقل در فلسفه و بالخصوص در علم النفس فلسفه زیاد کاربرد و کارایی دارد به معنی نفس ناطقه هم استعمال می‌شود. طبق نظر فلاسفه، واژه عقل مأخوذ از عقال است، به معنی منع کردن ذوی العقول از اعمال سوء است اما معنای صحیح از عقل همان جوهر مجردی است که ادراک امور پنهانی را به وسیله محسوسات انجام می‌دهد (Jurjani, 1927: 65). تهنوی نیز عقل را بر اساس اصطلاح فلسفی و کلامی معنی کرده و بر این نظر است که عقل نوع خاصی از ادراک است که تمام عوارض جزئی و کلی ماده در آن دخالت نمی‌کند (Tahanawi, 1996, v. 2: 1194, 1195).

واژه «عقل» در فرهنگ نویسان قرآنی به معنی امساک و استمساک است، اما عقل در قرآن به عنوان یکی از شئون ادراکی انسان معرفی شده که خلق و مهیا شده است برای قبول کسب علم نافع و مفید در آیه «وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لَضُرْبِهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» (عنکبوت / ۴۳) هر جا خدای متعال خواسته کفار را مذمت کند به عدم عقل آنها را توصیف کرده است؛ «وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الذِّبِّ يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بَكْمٌ عُمَىٰ فَهَيْمٌ لَا يَعْقِلُونَ» (بقره / ۱۷۱)؛ (Raghib Isfahani, 1376: 354). صاحب قاموس القرآن بر این نظر است که عقل در قرآن به معنی فهم و درک و معرفت است (Quriyshi, 1975, v. 5: 28). صاحب التحقیق بر این نظر است که عقل در قرآن قوه‌ای است که به وسیله آن خیر و صلاح امور مادی و معنوی تمیز داده می‌شود و از تمایل انسان به امور مخالف خیر و صلاح خویش منع و جلوگیری می‌کند. قوی‌ترین وسیله برای تحصیل سعادت و وصول به مکان هست که خدا برای انسان قرار داده است (Mustafavi, 1989, v. 8: 196).

واژه عقل در قرآن در ۴۹ آیه به کار رفته، اما در مجموع آیات عقل، واژه عقل به صورت مصدری (عقل) ذکر نشده و در تمام آیات به صورت فعلی (تعقلی) استعمال شده است «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (ملک / ۱۰) و «أُولَئِكَ كَانُوا مِنْكُمْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَعَلَّكُمْ يَتَّقُونَ» (بقره / ۱۷۰)؛ عنکبوت / ۴۳؛ فرقان / ۴۴؛ عراف / ۱۶۹ و سایر آیات). نظر قرآن بر این است که منشأ، عامل و فاعل تعقل، قلب است نه عقل (به معنای قوه‌ای مستقل به نام عقل) و تعقل به عنوان شأنی از شئون ادراکی قلب معرفی شده است؛ مانند آیه «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا» (حج / ۴۶). در این آیه تعقل به عنوان شأنی از شئون ادراکی قلب معرفی شده است. با بررسی اجمالی مجموع آیات راجع به تعقل می‌توان سیر ادراکی تعقل قلب را در قالب نه عملکرد ادراکی تعقل قلبی جمع کرد:

۱. درک توحید، کشف امور حقیقی و حق و انتساب آنها به خدا و همچنین بری دانستن خدا از امور خرافی و باطل و بی‌اساس با تعقل حاصل می‌شود؛ «مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (مائده / ۱۰۳؛ بقره / ۷۶؛ نعام / ۱۵۱).

۲. درک و کشف دلایل اینکه چرا خداوند شب و روز و خورشید و ماه و ستارگان را فقط مسخر انسان کرده است با تعقل به دست می‌آید؛ «وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (نحل / ۱۲).

۳. درک و کشف دلایل و فلسفه نزول قرآن و همچنین فلسفه نزول قرآن در قالب الفاظ عربی با تعقل محقق می‌شود؛ «لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (انبیاء / ۱۰؛ یوسف / ۲).

۴. عبرت گرفتن از علل پنهانی و آشکار وقایع جزئی و کلی جاری در نظام هستی من جمله کشف علل خلقت حیوانات و

- منافعی که از آنها حاصل انسان‌ها می‌شود و همچنین درختانی که ثمرات مختلفی دارند با تعقل محقق می‌شود؛ «وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (نحل / ۶۷؛ رعد / ۴؛ یونس / ۱۶).
۵. ایمان به خدا و عبادت و اطاعت از خدا و پرهیز از کفر و نفی و طرد عبادت و اطاعت غیر خدا با تعقل محقق می‌شود؛ «أَفْ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (انبیاء / ۶۷؛ هود / ۵۱؛ یونس / ۱۰۰).
۶. تحلیل و بررسی و تفکیک امور و حقایق شرّ آفرین و فانی و گذار از امور و حقایق خیر آفرین و ابدی و ماندگار، به وسیله تعقل حاصل می‌شود؛ «وَمَا أَوْتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (قصص / ۶۰؛ اعراف / ۱۶۹؛ انعام / ۳۲؛ آل عمران / ۱۱۸).
۷. چپ‌بندی امور هستی در قالب نشانه‌ها و مدلولات خاصی که حاکی از اهداف خاصی هست، با ادراکات تعقلی کشف و آشکار می‌شود؛ «وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (روم / ۲۴؛ عنکبوت / ۳۵؛ بقره / ۲۴۲ و ۱۶۴).
۸. تحلیل و بررسی علل حوادث طبیعی که به صورت هدفمند در زمین جریان دارد از مصادیق ادراکات تعقل است؛ «اعلموا أن الله يحيي الأرض بعد موتها قد بينا لكم الآيات لعلكم تعقلون» (حدید / ۱۷؛ جاثیه / ۵؛ صافات / ۱۳۸).
۹. درک و کشف مقصود خدا از تمام داستان‌ها و ضرب‌المثل‌هایی که در قرآن بیان کرده، از ویژگی‌های اهل تعقل شمرده شده است؛ «وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنُضْرِبِهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» (عنکبوت / ۴۳؛ بقره / ۷۳).

### ۳. تدبر قلبی

واژه «تدبر» در واژه‌نامه، چهار معنی دارد؛ ۱. دبر به معنی آخر هر چیزی یا پشت هر چیزی یا خلاف سمت جلو را گویند. تدبیر یعنی انسان امور خویش را با نظر کردن به آخر و عاقبت همان امر تدبیر کند (Ibn Faris, 2008: 310)؛ ۲. تدبر کردن به معنی مطلق تفکر کردن است (Ibn Manzur, 1995, v. 4:272)؛ ۳. تدبر کردن به معنی فهم کردن است (Firuzabadi, 2003: 364)؛ ۴. تدبر یعنی تصرف قلب با نظر کردن به عاقبت امور و تفکر یعنی تصرف قلب با نظر کردن به دلایل امور (Asgari, 2014: 121). در بین فرهنگ‌نویسان قرآنی، راغب اصفهانی تدبر را به معنای تفکر در عاقبت امور نه به معنای مطلق تفکر، معنا کرده است (Raghib Isfahani, 1997: 166).

تدبر به حسب معنای لغوی به معنی دوراندیشی در امور، عاقبت‌سنجی امور، تفکر کردن در آخر و نتیجه امور، نظر کردن به عاقبت هر مسئله‌ای، تأمل کردن در آخر هر امری است. واژه «تدبیر» در قرآن برای «قول» که منظور همان قرآن است، استفاده شده است؛ «أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ» (مؤمنون / ۶۸). همچنین واژه «تدبر» در فرهنگ قرآن، مفید شده به خود قرآن؛ «أَفَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نساء / ۸۲) و آیه «أَفَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبِ أَقْفَالِهَا» (محمد / ۲۴). اگر با عنایت به معنی لغوی تدبر، معنای مورد نظر تدبر در قرآن را طبق سیاق آیات مربوطه معناشناسی کنیم؛ تدبر نوع خاصی از ادراک قلبی است که به معنای نتیجه‌سنجی، عاقبت‌سنجی و عاقبت‌اندیشی تک تک آیات و در مرحله بعد مجموع آیات متصلی است که در مجموع آیات قرآن، طبق هدف و مقصود و نتیجه خاصی بیان شده است. کشف مقصود نهایی و دلالت‌گایی تک تک آیات قرآن و همچنین مجموع آیات قرآن داخل در عنوان تدبر قلبی در قرآن خواهد بود چه به صورت جزئی و موردی و چه به صورت کلی و مجموعی. نظر قرآن بر این است که کشف مقصود غایی آیات قرآن توسط ادراک قلب صورت می‌گیرد. البته زمانی که قلب گرفتار افعال (قفل‌ها) و موانع ادراکی نباشد. «أَفَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبِ أَقْفَالِهَا»

(محمد / ۲۴) قرآن، شأن ادراکی تدبّر قلبی را منحصر کرده در خود قرآن با در نظر گرفتن معانی مجموع آیات قرآن. اقسام یا مراحل تدبّر در قرآن را می‌توان با لحاظ کردن معنای لغوی و اصطلاحی آن، اینگونه ترسیم کرد که در مرحله نخست باید معنای خود آیه فهم و کشف شود، در مرحله بعد، اگر خود آیه جمله مستلقی است، مقصود غایی آیه مورد نظر را طبق معنای اصلی تدبّر که ناظر به عاقبت سنجی و عاقبت‌اندیشی می‌باشد کشف کرد. در مراحل بعد با همین روش به سراغ آیات بعدی و کشف و فهم رابطه معنایی و مدلولی آیات دیگر و همچنین مجموع آیات هر سوره می‌رویم. البته طبق نظر قرآن دو مسئله را می‌توان یادآوری کرد که اولاً؛ درک و فهم معانی آیات قرآن بر طبق تدبّر در قرآن برای همه انسان‌ها امکان‌پذیر است و هر انسانی به اندازه فهم و درک خویش می‌تواند از معانی و معارف قرآن بهره‌بردار. ثانیاً؛ فهم تدبّری قرآن، کشف معانی قرآن منوط به نداشتن موانع قلبی شده که عبارت است از اقفال قلبی. قرآن دستگاه ادراکی که برای انسان ترسیم می‌کند یک سیستم همیشه فعال و بدون عیب و نقص نیست بلکه اموری از قبیل کفر قلبی، «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ» (بقره / ۶ و ۷) غفلت قلبی، «وَلَا تُطِيعُ مَنْ أَغْلَقْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا» (کهف / ۲۸) گناه قلبی، «وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ أِثْمٌ قَلْبُهُ» (بقره / ۲۸۳) مرض قلبی، «وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ» (توبه / ۱۲۵) نفاق قلبی، «فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ» (توبه / ۷۷) انکار قلبی «إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ» (نحل / ۲۲) و سایر موانع و ردایل قلبی کاملاً در شئون ادراکی قلب تأثیر می‌گذارد و می‌تواند به ساقط شدن و حتی از بین رفتن شئون ادراکی قلب منجر شود. نتیجه نهایی که می‌توان از این بخش گرفت این هست که فعالیت درست و صحیح و منطبق با حقیقت شئون ادراکی قلب، کاملاً وابسته به شئون گرایشی و اکتسابات قلب است.

#### ۴. بصر قلبی

ادراک بصری انسان در قرآن به عنوان یکی از ادراکات ثلاثه انسان در آیات قرآن، جعل و انشاء شده است؛ مانند آیه «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل / ۷۸) و «ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (سجده / ۹) و «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (مؤمنون / ۷۸؛ ملک / ۲۳۹؛ ق / ۳۷؛ احقاف / ۲۶؛ سجده / ۹ و سایر آیات). ادراک بصری و فقدان ادراک بصری که با واژه "عمی" عنوان گذاری شده، در قرآن به قلب نسبت داده است؛ «فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» (حج / ۴۶) در این آیه واژه "عمی" که ویژگی قوه باصره در صورت فقدان ادراکی این قوه است، برای قلب استعمال شده است و هر عمی و کوری، بر اساس ملکه و عدم ملکه پذیری قلب، نیازمند واجد شدن قوه بصر است و به نوعی این آیه دلالت دارد که اصل یا منشأ بصر و عدم بصر (عمی) از آن قلب است نه همان قوه باصره انسان. همین سیستم ادراکی در قوه سمعی نیز از منظر قرآن جاری است که در بخش بعدی بدان خواهیم پرداخت. در آیات قرآن، در اغلب موارد ادراک سمعی با ادراک بصری باهم استعمال شده، البته با کاربرد «واو» عطف و جمع که حاکی از همراه بودن دو ادراک متعدد در تحقق ادراک یک حقیقت واحد صورت گرفته است؛ آیاتی از قبیل؛ «رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا» (سجده / ۱۲) و «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ» (مریم / ۴۲) و «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ» (یونس / ۳۱). نتیجه اینکه ادراکات قلبی فعالیت ادراکی متفاوتی دارند به حسب شئون مختلف ادراکی با نتیجه واحد و همچنین ادراکی هم سو با نتایج مختلف دارند.

قرآن برای تبیین ادراک بصری قلبی از سه واژه استفاده کرده است؛ واژه نخست «عین و اعین» است که در آیات قرآن همان دو چشم ظاهری انسان که به عنوان یکی از مشاعر ادراکی مشترک بین انسان و انعام نام گذاری شده است که طبق نظر قرآن اگر انسانی دو چشم ظاهریش از بین برود «عمی» بدان اطلاق نمی‌شود؛ «وَلَهُمْ أُعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا» و «أَمْ لَهُمْ أُعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا» (اعراف / ۱۷۹ و ۱۹۵؛ آل عمران / ۱۳؛ مائده / ۴۵؛ قصص / ۹) بلکه نور دیده‌اش از بین رفته که قرآن با واژه «طمس» از آن نام‌گذاری کرده است؛ «وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّىٰ يُبْصِرُونَ» (یس / ۶۶؛ مریم / ۲۶؛ طه / ۳۹ و ۴۰ و سایر آیات). واژه دوم «عمی» است این واژه در قرآن در مقابل «بصر» استعمال شده است که مشترک بین فقدان مرتبه‌ای از ادراک ظاهری بصری و فقدان ادراک قلبی بصری استعمال شده است؛ «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا» (انعام / ۱۰۴؛ قصص / ۶۶؛ حج / ۴۶؛ محمد / ۲۳؛ هود / ۲۸؛ فصلت / ۱۷ و ۴۴؛ نمل / ۶۶ و سایر آیات).

## ۵. سمع قلبی

از نظر قرآن، ادراک سمعی یکی از ادراکات سه گانه مهم انسانی به‌شمار می‌رود؛ مانند آیه «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّن بَطُونٍ أَمْهَاتِكُمْ لَّا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل / ۷۸) و «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (سراء / ۴۶؛ ملک / ۲۳۹؛ ق / ۳۷؛ احقاف / ۲۶؛ سجده / ۹ و سایر آیات). در قرآن برای آلت ادراک سمعی، واژه "اذن" استعمال شده و برای سلب یا فقدان ادراک سمعی واژه "صم" به کار رفته است؛ «صُمُّ بَكُمُ عُمَىٰ فَهُمْ لَّا يَرْجِعُونَ» (بقره / ۱۸ و ۱۷۱؛ حج / ۴۶؛ هود / ۲۴؛ اعراف / ۱۷۹ و ۱۹۵). از بین موانع مشترک ادراکی انسان در قرآن، ختم و طبع به ادراک سمعی نیز عارض می‌شود؛ مانند آیه «خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ» (بقره / ۷؛ جاثیه / ۲۳). از موانع ادراکی مختص سمع، قرار گرفتن «وقر» (حجاب، روپوش، پرده و حائل) برای اذن است، مانند آیه «وَإِذَا تَتَلَّىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَكُنَّا مُسْتَكْبِرِينَ كَانُوا لَمْ يَسْمَعُهَا كَانُوا فِي أذُنِهِمْ وَقُرًا» (لقمان / ۷؛ انعام / ۲۵). همچنین در مقابل ختم و طبع قلب، اخذ سمع و بصر نیز به عنوان موانع ادراکی سمع و بصر ذکر شده است؛ مانند آیه «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَىٰ قُلُوبِكُمْ» (انعام / ۴۶). ویژگی‌های ادراک سمعی قلب، در قرآن در غالب موارد به همراه ادراک بصری قلب ذکر شده است؛ مانند آیه «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ» (بقره / ۲۰؛ انسان / ۲؛ فصلت / ۲۰ و ۲۲؛ مریم / ۴۲ و سایر آیات). از نظر قرآن، ادراک سمعی در عدل ادراک تعلقی قلب به عنوان یکی از دو عامل نجات اخروی انسان از آتش جهنم به‌شمار می‌رود؛ مانند آیه «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (فرقان / ۴۴؛ ملک / ۱۰). از مجموع آیات، دو آیه به عنوان محل شاهد بررسی می‌شود؛ آیه اول «وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَّا يَعْلَمُونَ» (توبه / ۹۳) در این آیه وقتی قلب انسان طبع بخورد، قوای ثلاثه کسب علمی انسان (سمع، بصر، فواد) غیر فعال می‌شود. آیه دوم هم «وَنَطَّبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَّا يَسْمَعُونَ» (اعراف / ۱۰۰)؛ در این آیه نیز با طبع قلبی، ادراک سمعی انسان سلب یا غیر فعال می‌شود. در حالی بر اساس آیات ذکر شده جعل و انشاء اولیه ادراکی سمعی، ادراکی مستقل از ادراکات قلبی ذکر شده است، اما وقتی طبع بر قلب عارض یا مستولی می‌شود به تبع آن، ادراک سمعی نیز غیر فعال می‌شود. بنابر این می‌توان به سه صورت نتیجه گرفت؛ صورت نخست اینکه از نظر قرآن، قلب منشأ استقلالی در ادراکات انسانی است و سایر ادراکات از قبیل ادراک سمعی و بصری ادراکات غیر مستقل به‌شمار می‌رود. صورت دوم اینکه ادراکات قلبی و سمعی و بصری در جعل و انشاء ادراک اولیه خویش مستقل هستند اما زمانی که شئون ادراکی انسان، از مرحله جعل و انشاء به مرحله حیات و فعالیت ادراکی، ورود پیدا می‌کند، به حسب

اینکه در بین شئون ادراکی انسان در قرآن، منبع و منشأ تولید ادراک اختیاری، قلب انسان است، قلب با شروع فعل و انفعالات ادراکی و گرایشی خویش، سایر شئون ادراکی انسان را تحت اختیار و فاعلیت بالتسخیر خویش قرار می‌دهد. صورت سوم هم بدین گونه هست که تا زمانی که بین موانع ادراکی قلب از جمله؛ ختم قلبی « خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ » (بقره / ۷) و « فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ » (جاثیه / ۲۳) و « إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ » (شوری / ۲۴)، طبع قلبی « بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا » و « وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ » (توبه / ۹۳) و « وَتَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ » (اعراف / ۱۰۰) و « وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ » (توبه / ۸۷) و سایر آیات، اکنه قلبی « إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ » (کهف / ۵۷) و « وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ » (فصلت / ۵)، قفل قلبی « أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَفْئَالِهًا » (محمد / ۲۴)، بر قلب عارض و مستولی نشود، سایر شئون ادراکی انسان فعالیت استقلالی خواهند داشت؛ اما در صورت عروض موانع ادراکی بر قلب، سایر شئون ادراکی انسان از جمله ادراک سمعی و بصری انسان غیر فعال می‌شود و از این سرایت عروض مانع ادراکی بر قلب بر عدم فعالیت ادراک سمعی و بصری انسان، می‌توان حاکمیت و فاعلیت بالتسخیر قلب بر سایر شئون ادراکی انسان را نتیجه گرفت.

## نتیجه

قرآن برای قلب انسان شئون ادراکی و گرایشی گوناگونی را ترسیم و تعریف کرده است. از نظر قرآن ادراکات و گرایشات کاملاً در نوع فعل و انفعالات قلب دخالت و تأثیر مستقیم دارند. قلب انسان در قرآن، حامل و واجد اختیار در صدور و پذیرش افعال از نوع انسانی است. قرآن در مرحله جعل و انشاء اولیه قوای ادراکی انسان، سه قوه ادراکی برای او بیان می‌کند؛ ادراک سمعی، بصری و فوادی، اما زمانی که انسان شروع به فعالیت‌های ادراکی از نوع انسانی می‌کند، ادراک سمعی و بصری انسان تحت فاعلیت بالتسخیر قلب قرار می‌گیرد و فعل و انفعالات ادراکی سمع و بصری انسان، قلبی می‌شود. از نظر قرآن بخش کثیری از گرایشات انسان، قلبی است و نوع گرایشات کاملاً می‌تواند بر فعالیت و عدم فعالیت ادراکات انسانی تأثیر مستقیم بگذارد. کفر، قساوت، عناد، انکار، تجاوزگری، تکبر، مرض و نفاق قلبی مهم ترین عوامل گرایشی هستند که برای قلب اثر طبع را ایجاد می‌کنند و طبع قلب هم بر اساس مجموع آیات، ادراک سمعی، ادراک بصری و ادراک تفقهی قلب را غیرفعال می‌کند؛ «وَأُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ» (محمد / ۱۶) و « كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ » (اعراف / ۱۰۱) و « وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ » (توبه / ۹۳) و « وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ » (توبه / ۸۷) و « وَتَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ » (اعراف / ۱۰۰) و « كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ » (روم / ۵۹) و « كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ » (غافر / ۳۵) و « كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ » (یونس / ۷۴).

## سپاسگزاری

این پژوهش به صورت مستقل توسط نویسندگان مقاله انجام شده و از هیچ سازمان یا نهادی کمک مالی دریافت نشده است.

## References

Holy Quran.

- Al-Khuri al-Shartuni, Sa'id. (1982). *Aqrab al-Mawarid*. Qom: Maktabat al-Ayat Allah al-'Uzma Mar'ashi al-Najafi.
- Asgari, Abi Hilal. (2014). *Mu'jam al-Furugh al-Lughawiyya*. Qom: Nash-i Islami.
- Damghani, Hussein. (1985). *Qamus al-Quran*. Beirut: Dar al-'Ilm.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1960). *Dehkhoda Lexicon*. Edited by Mohammad Moin. Tehran: Soroush. (In Persian)
- Fa'ali, Muhammad Taqi. (2015). *Epistemology in Quran*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. (In Persian)
- Farahidi, Khalil Ahad. (1993). *al-'Ayn*. Edited by Mahdi al-Makhzumi and As'ad al-Tayyeb. Qom: Oswih.
- Fayyazi, Gholamreza. (2018). *Philosophical Psychology*. Edited by Muhammad Taqi Yousefi. Qom: Imam Khomeini Institute. (In Persian)
- Fayyumi, Ahmid. (2004). *Al-Misbah al-Munir*. Qom: Dar al-Hijra.
- Firuzabadi, Majd al-Din Muhammad ibn Ya'qub. (2003). *Qamus al-Muhit*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Gha'iminiya, Alireza. (2017). *Quran and Epistemology*. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute. (In Persian)
- Hassanzadeh Amuli, Hassan. (1992). *'Uyun-i Masa'il al-Nafs*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Ibn Faris. (2008). *Maqayis al-Lugha*. Edited by Abdu al-Salam Muhammad Haroun. Qom: Research Institute of Hawzah and University.
- Ibn Manzur, Isma'il. (1995). *Lisan al-'Arab*. Edited by Amin Muhammad Abd al-Wahhab and Muhammad Sadiq al-Ubaydi. Beirut: Dar Ihya' Al-Turath Al-'Arabi.
- Ibn Sina. (1996). *Sharh-i Al-Isharat wa'l-tanbihat*. Commentaries by Khawaja Nasir al-Din Tusi and Qutb al-Din Razi. Qom: Nashr al-Balagha.
- Ibn Sina. (2008). *Al-Nafs min Kitab al-Shifa*. Edited by Hassan Hassanzadeh Amuli. Qom: Bustan-i Kitab.
- Jarr, Khalil. (2002). *Larousse Dictionary*. Translated by Seyyed Hamid Tabibiyani. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Javadi Amuli, Abdullah. (2013). *Epistemology in Quran*. Qom: Isra'. (In Persian)
- Jawhari, Isma'il ibn Hammad. (2008). *Mu'jam al-Sihah*. Beirut: Dar al-Ma'rifa..
- Jurjani, Seyyed Sharif Ali ibn Muhammad. (1927). *Al-Ta'rifat*. Mu'assese Chap-i Ibrahimii.
- Mulla Sadra. (2014). *Al-Hikmat al-Muta'aliyya*. Qom: Tali'at al-Nur.
- Mustafavi, Hassan. (1989). *Research in the Words of the Holy Quran*. Tehran: Bina.
- Quriyshi, Seyyed Ali Akbar. (1975). *Qamus al-Quran*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyih.
- Raghib Isfahani. (1997). *Mu'jam Mufradat Alfaz al-Quran*. Edited by Nadim Marshli. Tehran: Murtazavi.
- Sabziwari, Mulla Hadi. (2001). *Sharh-i Manzumih*. Edited by Hassan Hassanzadiah Amuli. Qom: Nab. (In Persian)
- Safipur, Abd al-Rahim. (2018). *Muntaha al-'Arab fi Lughat al-'Arab*. Edited by Alireza Hajjiyannizhad. Tehran: Sukhan.
- Sajjadi, Seyyed Ja'far. (1996). *Dictionary of Philosophy and Kalam*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Tabataba'e, Muhammad Hussein. (2006). *Nihayat al-Hikma*. Commentaries by Ali Shirwani. Qom: Bustan Kitab. (In Persian)
- Tabataba'i, Muhammad Hussein. (1987). *Tafsir al-Mizan*. Translated by Nasser Makarim Shirazi and Muhammad Baqir Musavi Hamidani. Qom: Bunyad-i Allamih Tabataba'i. (In Persian)
- Tahanawi, Muhammad Ali. 1996. *Mawsu'a Kashshaf Istilahat al-Funun wal-Ulum*. Edited by Rafiq al-'Ajam. Beirut: n.p.
- Zamakshari, Mahmud ibn Umar. (2001). *Asas al-Balagha*. Beirut: Ihya' Al-Turath Al-'Arabi.